

Kultúra és robbanás

Jurij M. Lotman: *Kultura i vzriv*

A Kultúra és robbanás című munka Jurij Lotman élete utolsó éveinek gyümölcse, mintegy összegzése annak a több évtizedet felölelő életműnek, mely az 1900-as évek több mint fél évszázados időszakában született. Lotman könyvében olyan sokrétű kulturális modellt vázol fel, amely a tudomány számos területe mellett a mindennapok tapasztalataiból meríti építőelemeit. A szerző olvasmányos formában osztja meg eszmefuttatásait, a témák változatossága és a megközelítések sokfélesége pedig érdekes olvasmánnyá teszi írását. A kötet eredeti kiadása 1992-ben, Lotman halála előtt egy évvel látott napvilágot.

Jurij Mihajlovics Lotman 1922-ben született Szentpéterváron, felsőfokú tanulmányait is itt végezte az akkor már „leningrádinak” nevezett egyetemen. Az író a második világháború után (a tűzérsegnél szolgált) visszatért filológiai tanulmányaihoz. A diploma megszerzése után, 1950-ben települt át az észtországi Tartuba, megkezdve szemiotikai kutatómunkáját. Lotman és körének munkássága az évek során önálló irányzattá nőtte ki magát, mely az angolszász irodalomban a „tartu-moszkvai szemiotikai iskola” elnevezést kapta. Szintén a tartui egyetemen jelent meg a hatvanas években az a szemiotikai folyóirat, melyet – először orosz, majd 1992-től angol nyelven (Sign Systems Studies) is kiadva – ma a tudományág legjelentősebb kiadványai között tartanak számon.

Kiterjedt érdeklődése, szerteágazó kutatómunkája alapján Lotman egyfajta modern kori polihisztornak is tekinthető. A múlt század derekától kezdve élete utolsó éveigi a tudomány számos területén megfordult: foglalkozott orosz irodalommal és történelemmel, kultúraelmélettel, az akkoriban kialakuló robotika tudományával, illetve szemiotikával. Nyomtatásban megjelent műveinek – tanulmányainak, esszéinek, köteteinek – száma eléri a nyolcszázat. Munkásságát sokan Asimovéhoz hasonlítják, persze nem szabad megfeledkezni a két, nem mindennapi életmű jellegének különbségéről.

A Kultúra és robbanás Lotman életének számos különböző történelmi korszakokban szerzett, a tudomány különböző területeiről merített tapasztalatait foglalja össze egy szubjektív rendszerben. A kötet teljes egésze Lotman műveltségének sokszínűségét tükrözi. Elméleteit az orosz történelemből vett példákkal, idézetekkel támasztja alá: IV. Iván korától kezdve az 1980-as évek – akkor még – „szovjet” valóság pillanatképekig.

Lotman alaptétele első látásra meglehetősen banálisnak tűnik: „a szöveg a kultúra egyszerűsített modellje”. A feltevés szerint a szöveg maga nem csupán egy filológiai jelenség, hanem az a komplex, és az értelmező féllel állandó interakcióban levő identitás, mely végső soron a jelentést hordozza. Lotman tehát megpróbálja a szöveget a jeltan eszközeivel, illetve módszereivel vizsgálni (szemiotikai szövegten). A Kul-

túra és robbanás idézetei között ugyanúgy szerepel apró történet a Háború és békéből, filozófiai eszmefuttatás Rousseau-tól és részlet Tatjana leveléből, mint Falstaff egy dialógusa a IV. Henrikből vagy a „szocialista átmenet” jellegzetességeinek taglálása. Alaptételéből adódóan Lotman a görcső alá vett „textusokat” soha nem pusztán szövegtani szempontból vizsgálja, inkább egy olyan, több szintű szemiotikai megközelítést alkalmaz, amelynek során kizárólag nem a szövegben foglaltak határozzák meg a pontos jelentést. Más szavakkal Lotman szerint a szövegjelleg egyik ismérve a kifejezettség, tehát a meghatározott jelekkel történő rögzítettség, ez azonban nem zárja ki azt, hogy a rendszeren kívüli elemek ne lennének fontosak. Lényeges, hogy a szövegről alkotott lotmani fogalom a lehető legtágabb területre terjed ki. A klasszikus szépirodalmi, művészi és tudományos művek mellett napjaink köznapi jelzésrendszerei ugyanúgy beépülnek a kulturális struktúrába mint a film. A filmek szemiotikája a hetvenes években került Lotman érdeklődésének középpontjába. A Kultúra és robbanás egyik fejezete a Chaplin műveiben található jelzések szerepét, illetve időbeli változásait elemzi. Lotmannál különleges helyet foglalnak el azok a kvázi művészeti alkotások, amelyek megoldandó feladatot hordoznak magukban. Ilyenek például a folklórban nagy mértékben elterjedt találós kérdések, a detektívregények, illetve a film műfaja.

Az alaptétel („a szöveg a kultúra egyszerűsített modellje”) és a többsíkú megközelítés eredményezi Lotman kultúramodelljének megszületését. A modell olyan interakciókon alapul, amelyek a szöveg, a küldő és befogadó, illetve a különböző rendszerek és a külvilág között zajlanak. Lotman a kulturális rendszer változásainak taglálásánál hangsúlyozza, hogy a folyamatot nem elkülönült belső eseményként, de nem is pusztán külső hatásokra reagáló passzív objektumként kell elképzelni. Lotmannál a két aspektus egyetlen közös tendenciában valósul meg, ily módon lehetetlen őket egymástól elvonatkoztatni, anélkül, hogy ne torzulnának.

Lotman a Kultúra és robbanásban érdekes példákat vonultat fel a kulturális struktúrák és külső hatások közötti viszony illusztrálására. Kiemeli, hogy bár az ilyen jellegű interakciók előtt napjainkban jóval szélesebb tér nyílik, mint a történelem korábbi szakaszaiban, amikor ugyancsak számos területen érintkeztek a különböző kultúrák. Lotman szerint ennek egyik legtipikusabb példája az antik hellén-római világ romjaira épülő európai feudalizmus. A feudális rendszer nem csak gyökereiben, belső szerkezetében hordozta az elmúlt korok jó néhány jegyét. A múlt a külsőségei, a régi-új elnevezések terén is megmutatkozott. Gondoljunk csak a „Szent Római Birodalom” titulusra, vagy arra a széles körben elterjedt gyakorlatra, amikor a „barbár” uralkodók az imperatori cím, vagy a római császárság hatalmi szimbólumainak megszerzésére törekedtek. Lotman itt hívja fel a figyelmet arra, hogy a kultúrába történő külső behatolás először mindig szemiotikai síkon, gyakorlatilag a névadás terén történik meg. A külső események csak akkor hatnak igazán a tudatra, akkor válnak emberivé, amikor szemiotikai értelmezést kapnak, tehát bekerülnek a befogadó által használt jelzésrendszerbe, a nyelvbe.

Lotman a kultúra változásait két, egymástól jellegzetességeiben különböző formára osztja: egyik a robbanásszerű, hirtelen változás, másik pedig a folyamatos fejlődés, a dolgok evolúciója. Míg mindkettőt egyformán jelenlevőnek, illetve lényeges tényezőnek tartja, felhívja a figyelmet arra, hogy az utóbbi jóval inkább háttérbe szorult mind a kutatások során, mind pedig a mindennapi szemléltető tudatában. Lotman sze-

rint ez a gyors, a percepció számára látványosabb, események egyértelmű hatása, ám leszögezi, hogy a lassú, ciklikus folyamatok jelentősége sem törpül el a robbanásszerű változások mellett.

Könyve utolsó negyedében a XX. század második felére látványosan – olykor vasfüggönnyel – elhatárolódott keleti és nyugati társadalmak jellegzetességeit taglalja. Lotman szerint a XX. század végére kialakult „kelet” hagyományosan bináris, kétpólusú beállítottságú, ennek következtében labilisabbnak mondható. Itt kap kiemelt szerepet a „robbanás”, amely a türelmetlen változások féktelen dühével hátrahagyott nyomok nélkül próbálja elsöpörni a múltat, üres űrt hagyva a letűnt hagyományok helyén. A kétpólusú rendszer a meglévő dolgokat annak nevében semmisíti meg, hogy azok jóvátehetetlen bűnöktől szennyesek. Háttere, illetve hatása azonban nem azonosítható az első pillantás után, így radikalizmusával, valamint az „új ég és új föld” azonnali felépítésének ígéretével nagy tömegeket képes magához vonzani.

Ezzel ellentétben a „hárompólusú” nyugat több lábon áll, hiszen a rendszer biztonságosabban felépített, ezért a legmélyebbre hatoló változások, robbanások sem képesek a szociális rétegek egész gazdagságát átfogni. A hagyományok itt is módosulnak ugyan az idők során, ám itt a változás és az értékörzés egyaránt megvalósul.

Lotman – aki a múlt század hatvanas évtizedeiben a Szovjetunió első, „nyugaton” is elismert tudósai közé tartozott – az 1990-es évek elején egy, közel fél évszázadon át fennálló, rendszer széthullása idején írja ezeket a gondolatokat. A különböző modelleket a szocialista átalakulás kapcsán is összehasonlítja: eszerint a kétpólusú rendszer a gyakorlatban akarja megvalósítani a sok esetben megvalósíthatatlan ideált, a hárompólusú pedig inkább arra törekszik, hogy ideáljait a valósághoz igazítsa. A szerző az önmagát körülvevő valóságból táplálkozó eszmefuttatásokat visszavezeti forrásukhoz: Lotman szerint a kulturális, illetve társadalmi átalakulások terén korunkban kiemelt fontosságot kap a robbanásokra orientált gondolkodásmód háttérbe szorítása és a folyamatos fejlődést hangsúlyozó tudat erősítése. Hazájával kapcsolatosan kifejti azt, hogy az orosz tudatban már Nagy Péter óta él az „utolérni és túlszárnyalni Európát” gondolata, mely a XX. század második felének „öt éves tervet négy év alatt” jel-szavában is megtalálható. Lotman szerint ez a modell, mely megpróbálja „sürgetni a történelmet” működésképtelen, a folyamatos fejlődést a robbanás eszközeivel sietetni nem lehet.

A kulturális és társadalmi rendszerek együttes változásainak fejtegetésével Lotman elér műve zárógondolatához, mely gyakorlati síkra vetítve az ezredforduló Európájának egyik nagy feladata: a korábban két részre osztott kontinens változó korszakában előttünk áll a lehetőség arra, hogy „áttérjünk az összeurópai hárompólusú szisztémára, és lemondjunk arról a régi ideálról, amely szerint le kell rombolnunk a régi világot az alapokig, aztán pedig felépítenünk a romjain az újat. Ennek a lehetőségnek az elszalasztása történelmi katasztrófa lenne”.

Gricz István

Jurij M. Lotman (1992): *Kultura i vzriv*; Gnozisiz Kiadó, Moszkva, fordította: Szűcs Teri

Információs- vagy tudástársadalom?

Farkas János¹

Információs- vagy tudástársadalom? Mit jelentenek azok a nagy változások, melyekről minden szakértő, és politikus is beszél? Mikor, és honnan indultak el? Társadalmi korszakváltás küszöbén állunk; erről beszélünk, ezt érzékeljük mindennapjainkban, sohasem látott tudatossággal tervezzük jövőnket társadalmi szinten, a tudományos igény és kutatások mégis háttérbe szorulnak, vagy egyes társadalomtudományokban egyszerűen nem is léteznek. A kvantitatív vizsgálatok növekvő mennyisége ellenére a modern társadalom egyre inkább "meghatározatlan" társadalmi alakzattá válik. Ez az indetermináltság a tudomány társadalmi intézménye magas fokú differenciálódásának közvetlen következménye. A szociológus Farkas János hat nagyobb fejezeten keresztül taglalja az információs társadalom problémakörét. Érzékeli a nagy társadalmi változásokat, igyekszik feltárni ezek eredetét, lehetséges tendenciáit, nem riad vissza a fogalommagyarázatokat kísérő nyelvi játékoktól sem. Szerencsére nem csak a címben jelzett problémával foglalkozik, hanem igyekszik egy tudományos igényű szociológiai párbeszédet indítani. A probléma a levegőben lóg, megoldásra, vagy legalább megragadásra vár.

A modern társadalomban az emberek és csoportjaik helyét eddig elsősorban a tulajdonhoz és a munkához való viszonyukkal jellemezték; ám a termelőfolyamatban ezek jelentősége folyamatosan csökken. Ma már nemcsak a munka és a tulajdon, hanem a tudás is társadalomalakító mechanizmus. Ennek ellenére a modern társadalmat gyakran a „tudás” figyelmen kívül hagyásával jellemzik. A tudomány és az ebből létrejövő technika átalakítják alapvető társadalmi intézményeinket, a munkát, az oktatást, a kultúrát, a gazdaságot és a politikai rendszert. Az 1960-as években egy új korszak kezdődik el modern társadalmunk gazdasági életében: a tudástermelő szektor döntő fontosságú vált a társadalmi viszonyok dinamikája szempontjából. Hogyan látják ezt a tudástársadalom teoretikusai? Daniel Bell szerint a posztipari társadalom egyben tudástársadalom is, két tényező megléte okán: új viszony jön létre tudomány és technika között, ami az elméleti tudás központi szerepéből következik, illetve a társadalom súlya növekvő mértékben a tudásterületre helyeződik át (Bell, 1976). Szerinte a posztipari társadalom a második világháború óta a levegőben van. Block és Hirschorn szerzőpáros azonban úgy látja, hogy a változás már az 1920-as években elkezdődött: ekkor az USA-ban a tudás már a hozzáadott érték forrása (Block, Hirschorn, 1979:363-395). A munka-, az idő- és a tőkeáfordítások konstanssá váltak, vagy csökkentek, miközben a kihozatal növekedett. Fritz Machlup a foglalkozásokban történő változásokból vezette le az intellektuális munka növekedését, tőle származik a *tudásipar* fogalma. Jürgen Habermas a kommunikatív cselekvést helyezi elemzése középpontjába – szerinte a társadalmi változás motorja az interakció, a kommunikatív cselekvés (Habermas, 1982:219-283). Lane használta először a *knowledgeable society* fogalmát (Lane, 1966:649-662). A tudományos tudás növekvő társadalmi szerepé-

re számít, úgy véli, hogy a társadalomban meglévő *józan ész* tudományos érvelésekkel lesz helyettesíthető.

A polgári társadalom kezdetben a tulajdonosok társadalma volt, ez később dolgozó társadalommá, munkatársadalommá alakult át, napjainkban pedig tudástársadalommá módosul. Természetesen a tudásnak mindig volt funkciója a társadalmi életben. *Antropológiai konstansnak* nevezhetjük azt a kijelentést, hogy minden emberi cselekvés a tudáson alapul. (Hmm: és a genetikusan ösztönös, utánczó, normakövető nem interiorizált és innovatív, de még nem tudati reprezentált cselekvések?) Minden társadalmi csoport és társadalmi szerep függ a tudástól, és a tudáson keresztül működnek; még az egyének közötti viszonyok is egymás kölcsönös ismeretén (tudásán) alapulnak. A társadalmi újratermelés sem csupán fizikai reprodukció, hanem mindig kulturális is, azaz a tudás szintjén újratermelődik.

A mai társadalmat olyan tudástársadalomként írhatjuk le, amelyben a tudományos tudás: az „ész” (lásd Max Webernél), vagy a „tudományos-technikai tudás” (lásd Richta és munkatársai) a változás fő motorja. Egyre inkább áthatja a társadalmi cselekvés minden területét, beleértve a termelést is. Helyettesíti a tudás más formáit; növekvő számban szakértők, tanácsadók, és megfelelő intézmények közvetítik, és speciális tudást alkalmaznak. A tudomány közvetlen termelőerővé válik, ennek során a termelés egy új szektora, a tudástermelés-ipar kifejlődik. A hatalmi struktúrák is megváltoznak: tudás keletkezése a társadalmi egyenlőtlenség és a szolidaritás alapjává válik. Ezenközben mindent átható trendnek tűnik, hogy szakértők alapozzák meg a tekintélyt és a hatalmat. A társadalmi konfliktusok természete is átalakul: a jövedelemelosztás és a tulajdonviszonyok megosztása helyett az általános emberi szükségletek kapcsán létrejövők kerülnek előtérbe.

A tudástársadalmat természetszerűen modern vagy már posztmodern fejlődési szakasznak tartják. Azonos-e a posztipari és a tudástársadalom? Giddens szerint a modernitás négy összekapcsolódó intézményi dimenzióval jellemezhető: kapitalizmus, industrializmus, katonai és adminisztratív hatalom. Különösen az utolsó dimenzióknak van jelentősége: mivel az információ ellenőrzésén alapul (Giddens, 1990). Például a nyomtatás az egyik ilyen legrégebbi eszköz, amely egyaránt ösztönözte az információ ellenőrzését és elterjesztését. Milyen viszony van a posztipari és a tudástársadalom között? A helyzetre a posztipari nem illik egészen, mert az ipar, a gyártás nem szűnik meg, csak átalakul.

A tudománynak a társadalmi viszonyokra gyakorolt hatását szélesebb értelemben kellene alkalmazni, mint azt a jelenlegi szakírók teszik. Hagyományosan ugyanis úgy fogják fel a tudományt, mint ami szinte kizárólag csak új lehetőségeket kényszerít a gyakorlati cselekvésre. Farkas János felfogása szerint a tudomány és a technika nem csupán lehetővé teszi a cselekvés új formáit, de más formáit lehetetlenné teszi. Úgy gyakorolnak hatást a cselekvés tapasztalataira, hogy közben biztosítják a cselekvés létező formáinak túlélését is, sőt, néha a hagyományos cselekvést is támogatják. A technikai fejlődés és választások hatással vannak a társadalomra. Kérdés, hogy az új technikai rendszerek magukban hordják-e az elnyomás, a centralizálás és a szabályozás eszközét. Ilyen koncentráció már az ipari korszakban is megfigyelhető volt. Touraine szerint nem a technika, hanem a politikai változások igazgatják a társadalmat (Touraine, 1984). Az a dilemma vetődik fel, hogy vajon az információs, illetve tudástársadalmak a társadalmi egyenlőtlenséget és a hatalom koncentrációját növelik-e,

vagy csökkentik. Ahhoz, hogy erre válaszoljunk, meg kell vizsgálni a társadalmat működtető fontos elemeket. A gazdaság – a tudástársadalmak keletkezése legelőször a gazdaság struktúrájában idéz elő változást, az ipari társadalomra jellemző tényezők szerepe megváltozik: egy korábban „anyagi” befektetések által irányított termelési folyamat és ennek szervezete átalakul olyan termeléssé és szervezetté, amelyben a termelő és elosztó folyamatokat egyre inkább „szimbolikus” vagy tudásalapú bemenetek, befektetések jellemzik. A tudástársadalomban a vállalatok gazdagsága egyre inkább kreativitásukban és informáltságukban testesül meg.

Mik a tudás korlátai? A tudományos tudás nem szünteti meg a hagyományos tudást és nézeteket; tudjuk, hogy a hatalom sem bővíthető mindig a tudás által, sőt a hatalmat gyakran hatályon kívül helyezi a tudás. A társadalom fogalmának megismerésekor először is azt kell megértenünk, hogy a társadalom túlzottan komplex jelenség ahhoz, hogy egyértelmű ok-okozati viszonyokat írjunk fel technikai vívmányok és társadalmi hatások között. A technika és a társadalom ambivalens megismerése kapcsán a megismerés csapdája effektussal kerülhetünk szembe; az információs társadalom vizsgálata során is a lényegtelen mozzanatok elfedhetik a valóságot.

A szerző letisztult társadalomfogalma a következő: az együttműködő emberek kultúrateremtő tevékenysége; ebben a jelentésében a különböző generációk közötti értékek és tapasztalatok átörökítését jelenti. Mit értünk akkor globális társadalom alatt? Nagyszámú közösség kulturális összekapcsolódását, valamint az eltérő értékrendszert valló személyek integrációját. A társadalmaknak természetesen típusai is vannak, azonban az eddigi társadalomfejlődési osztályozások (pl. Durkheim, Ferdinand Tönnies, Karl Marx, G. Gurvith, Talcott Parsons, B. Moore) nem elégitik ki a formális logika „elégéséges alap” törvényét. Az egyik felosztás a tradicionális-ipari-posztipari-információs társadalmakra bontja a különböző fejlődési szakaszokat; a másik a tradicionálist a modern társadalmakkal állítja szembe. A harmadik az agrár versus ipari versus posztipari tagolással él. A szerző szerint az „elégéséges alap” törvénye alapján modern és nem-modern társadalmakat kellene megkülönböztetnünk. A társadalom fogalma és vizsgálata elválaszthatatlan a fejlődés fogalmától. Fejlődést kiváltó tényezők lehetnek: tudományos felfedezések sora, társadalmi élet természeti alapjainak változásai, termelési módszerek változásai, kulturális alap változásai, szervezett társadalmi mozgalmak, új törvényhozás, illetve az egyének differenciálódása és törekvései által előidézett változások (Szcsepanski, 1968). A tudomány és a technika önmagukban nem elegendőek a társadalom haladásához, sőt, mint ellenható tényezők magának a tudományos-technikai haladásnak a sorsát is akadályozhatják. Ez megnyugtató érv lehet a technokratákkal szembeni viták során. A társadalom és a technika közti kölcsönhatás nagyon komplex. A technikai fejlődés története azzal a tanulsággal szolgál, hogy szinte egyáltalán nem rendelkezik előrejelző értékkel, ezért mindazon törekvés, amely a technikának a társadalmi változásokban játszott szerepét egyértelműen meghatározza, hasztlannak bizonyult. A fő dinamika a gazdasági-szociális formákban rejlik, nem pedig az egyértelmű és csalóka gőzgép-ipari társadalom egyenletekben.

Az információs társadalom fogalmának vizsgálatakor nem szabad elfelejtenünk, hogy a társadalomtudósok a társadalmakat előszeretettel látják el olyan jellemzőkkel, amelyek a termelőerők valamely fejlettségi formájához kötnek, pl. kőkorszak, vaskorszak, gépkorszak, információs társadalom – egy-egy korból azt a technikai jellemzőt

emelik ki, amelyik leginkább jellemző, annak ellenére, hogy nem csak az létezik, hiszen a társadalom ennél lényegesebben összetettebb jelenség. Tény, hogy a technikai fejlesztések középpontjában ma leginkább az informatikai fejlesztések állnak. Az 1994-es Bangemann jelentés „mondja ki” először, hogy az ipari társadalom a vége felé közeledik, és információs társadalommá alakul át. Az információs társadalom megnevezés azonban rossz, nem elégséges. A kutatói munka során érdemesebb valamilyen társadalomképből kiindulni, és onnan értelmezni a technikai változásokat. A jelenlegi társadalmi korszakváltás során nem csak az informatika lesz fontos, hiszen nem lehet egy társadalmat csak egyetlen technikai ismérvvvel azonosítani. A keresett társadalomfogalomra sokkal hasznosabb lenne inkább a kommunikációs társadalom kifejezés. Az információs, kommunikációs stb. jelzők a társadalom fogalma előtt azt jelzik, hogy valamely technikai fejlődési irány milyen hatással van magára a társadalmi fejlődésre; az információs társadalom kifejezést érdemes még csak hipotézisnek tekinteni. Ezt a fogalmat fogjuk fel többszörös problémahalmaznak, egy olyan problémahalmaznak, amely egyfelől társadalmi probléma, másfelől politikai, gazdasági és kulturális probléma is. Vajon ez a társadalom mennyiben információs vagy mennyiben tudástársadalom? Sokkal inkább tudástársadalom. Nem maga az információ a lényeges, hiszen minden társadalom továbbít információt, hanem az információk tartalmának keletkezése, továbbá a humán kommunikáció médiumai. A tudás, az ismeret önmagában nem elégséges: legfontosabb, hogy ez a tudás cselekvő tudássá váljon. Olyan ismeretre, tudásra van szükségünk, amely lehetővé teszi a hatékony cselekvést. Az információs társadalom, mint problémahalmaz nagyon sokrétűen, sok oldalról és szinten vizsgálható. Fontos társadalmi probléma, hogy növeli, vagy csökkenti az új technika a társadalmi egyenlőtlenséget. Eddig minden technikai rezsim növelte az emberek és társadalmi csoportok közti egyenlőtlenséget; ugyanakkor az infokommunikációs technikában megvan az a lehetőség, hogy a nem gazdag emberek is hozzáférjenek és alkalmazzák (Pool, 1983). Politikai problémát okozhat az informatika fejlődésének azon hatása, amely élesen kettéoszthatja nyertesekre és vesztesekre a társadalmat. A növekvő társadalmi egyenlőtlenség pedig kedvezőtlen hatást gyakorolhat az ország nemzetközi versenyképességére. Gazdasági és kulturális problémaként a globalizáció és a partikularitás, ez a két ellentétes folyamat ragadható meg. Kétségtelen, hogy uralkodó trend napjainkban a gazdaság nemzetköziesedése. Az átalakulások motorja a gazdaság, a globális fordulat pedig globális kultúrát jelent, miközben a helyi kultúrák elveszítik fontosságukat. A kultúra azonban nem rendeli magát alá minden esetben a gazdaságnak. A globalizáció fogalma tulajdonképpen helyettesítője a társadalmi viszonyok korábbi növekvő racionalizációjának vagy homogenizációjának. Könnyen találhatunk ellenvetéseket, melyek a globalizáció gőzhengere ellen szólnak: vajon a helyi körülmények virtuálisan azonosak? Egy uralkodó rendszert a társadalmak mindig passzívan fogadnak be? Hihetjük-e azt, hogy egyéni, illetve társadalmi szinten nincs választásunk a magasabb rendű társadalmi tényekkel szemben? A globális trendek nem törik össze a helyi kultúrákat. A regionális különbségek és a globális kölcsönfüggések növekedése a modern társadalmak legfontosabb ismérve.² A globális társadalom egy olyan egységes rendszer, amely jelentős diszkrpanciákat termel. Sőt, a gazdasági tevékenységek esetében sem igaz a globalizáció: minden politikai rendszer befolyásolja a hatáskörébe eső piaci folyamatokat, az árak mégsem vesztik el teljesen a nemzeti jellegüket.

Az információs társadalom, mint elméleti probléma szintén nehéz kérdés. Az biztos, hogy az információtársadalom nem egyenlő az információs társadalommal. Az első kifejezés az információnak a társadalomban betöltött szerepét hangsúlyozza, a második fogalom viszont a társadalmi szervezet sajátos formájára utal. Az információs forradalomnak az információ előállítás és a kommunikáció technológiáit nevezzük. Az információs társadalom kifejezést azért használjuk, hogy leírjuk vele az információs forradalom társadalmi hatásait. Az információs társadalom ezek szerint egy társadalmi szervezet sajátos formája, melyben az információ termelése, forgalmazása, alkalmazása a termelékenység és a hatalom alapvető forrásává válik. Az új technikai paradigmát az jellemzi, hogy az információ maga válik a termelési folyamat termékévé.

S végül foglalkozunk a kommunikációs modellekkel és technikákkal. A hogyan kommunikálunk kérdése a formára kérdez rá, a mit kommunikálunk pedig a tartalomra, az információra. A miért kommunikálunk kérdése pedig a kommunikáció céljára, a tudás, az ismeret bővítésére keresi a választ. A fenti kérdések megválaszolása során egy paradoxont ismerhetünk fel: igaz, hogy az információs-kommunikációs technikáink fejlődése egyre pontosabb tudás birtokába juttat minket (és ez növeli létünk biztonságát), ugyanakkor ez a tendencia összefér azzal, hogy növekvő indeterminizmus jellemzi a posztmodern életformákat. Minél több technikát alkalmaz egy társadalom, annál inkább több a technikai véletlen, és ez a csökkenő biztonság felé visz bennünket.

A társadalom és a folyamatok komplexitása miatt nagyon kevés esély van a prognózisra, hiszen a társadalmi intézmények sajátos alakzatainak befolyásolása, jövőbeni változtatása nagyon nehéz, és könnyen magában hordozza a kudarc lehetőségét. Ugyanakkor a szerző reméli, hogy a társadalmi fejlődésről alkotott modelleknek jó esélyük van arra, hogy a gyakorlati megoldások vezérfonalául váljanak. Csak a változás belső rendjéből indított, azokat figyelembe vevő politikai döntésektől remélhetünk jó eredményt.

*

Csatlakozva Z. Karvalics László utószavának költői hangulatú képehez: „Mint-ha József Attila Ars Poeticája elevenedne meg: „...*fölszundulnak testvéri tankok/ szertedübrögni rímeit.*”, szeretnénk, ha Farkas János könyvében felsorakoztatott teljes elmélet-történeti hadosztály mellé más tankok, a tankok köre pedig egymást látó és összedolgozó gyalogosok verődnének a hadművelet sikere érdekében.

Rab Árpád Szörény a BMI ITTK munkatársa

Farkas János: Információs- vagy tudástársadalom? INFONIA – Aula Kiadó 2002; megjelent az INFONIA Alapítvány Információs társadalom szakkönyvtár sorozatában.

IRODALOM

- Bell, D (1976):** The Coming of Post-Industrial Society.
- Block és Hirschorn, (1979):** New Productive Forces and the Contradictions of Contemporary Capitalism *Theory and Society* (17) 1979:363-395
- Giddens, A., (1990):** The Consequences of Modernity Stanford, Stanford University Press.
- Habermas, J.(1982):** A Reply to My Critics In: B. John Thompson – David Held (szerk.): uő: Critical Debates. Cambridge MIT Press 1982:219-283
- Lane, R.,E. (1966):** The Decline of Politics and Ideology in a Knowledgeable Society. *American Sociology Review* 31, 1966:649-662
- Luhmann, N., (1988):** Die Wirtschaft der Gessellschaft. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Szczepanski, J., (1968):** A szociológia alapjai Budapest, Kossuth Kiadó.
- Touraine, A., (1984):** Return of The Actor: Social Theory in Postindustrial Society. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Pool, S., (1983):** Technologies of Freedom: On Free Speech in the Electronic Age. Cambridge Belknap Press of Harvard University Press.